

ANTONIM JUFTLIKLARDA SEMANTIK ASIMMETRIYA MASALASI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.135>

Xasanov Akbarjon Abdurashidovich
akbarjonhasanov1979@gmail.com
Qo‘qon davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada antonim juftliklarda semantik asimmetriya masalasi tahlil qilindi. Adabiy va publitsistik matnlarda 100 ta antonim juftlik kontekstual, baholovchi va funktsional jihatdan o‘rganildi. Tahlil natijalari shundan dalolat berdiki, ko‘plab juftliklarda so‘zlar o‘rtasida faollik, ta’sir va yuklama jihatidan tengsizlik mavjud. Asimmetriya holatlari asosan baholovchi va emotsional yuklamali so‘zlarda namoyon bo‘ldi. Tadqiqot korpusli tahlil, semantik jadval va kognitiv yondashuvlar asosida olib borildi. Ushbu ish antonimiyaga doir an’anaviy yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqish va uni pragmatik, madaniy va psixologik nuqtai nazardan tahlil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: antonimiya, semantik asimmetriya, baholovchi yuklama, kontekst, korpus tahlil, emotsional tengsizlik, kognitiv yondashuv, o‘zbek tili, funktsional lingvistika

THE PROBLEM OF SEMANTIC ASYMMETRICITY IN ANTONYMOUS PAIRS

Khasanov Akbarjon Abdurashidovich
akbarjonhasanov1979@gmail.com
Kokand State University

Abstract: This article addresses the issue of semantic asymmetry in antonym pairs based on the Uzbek language. The study analyzes 100 antonymic pairs in literary and journalistic texts from the perspective of context, evaluation, and functional distribution. Results show that many pairs exhibit asymmetry in lexical activity, emotional load, and contextual dominance. The phenomenon is especially pronounced in evaluative and emotionally charged lexicon. The research employs corpus analysis, semantic scoring, and a cognitive linguistic approach. The findings highlight the need to reassess traditional models of antonymy through pragmatic, cultural, and psychological perspectives.

Keywords: antonymy, semantic asymmetry, evaluative load, context, corpus analysis, emotional imbalance, cognitive approach, Uzbek language, functional linguistics

KIRISH

Antonimiya tildagi semantik munosabatlar orasida eng keng tarqalgan va nazariy jihatdan eng ko'p o'rganilgan leksik fenomenlardan biridir. U turli tillarda ma'nolar o'rtasidagi qarama-qarshilikni belgilab, fikrni kuchaytirish va teranlashtirish vazifasini bajaradi [1, 18]. An'anaviy nazariyada antonimlar teng huquqli juftliklar sifatida baholangan: "katta - kichik", "og'ir - yengil", "toza - iflos" kabi juftliklar formal simmetriyaga ega deb qaraladi [2, 44]. Biroq semantik tahlil shundan dalolat bermoqdaki, antonim juftliklarda hamisha tenglik saqlanmaydi. Ya'ni, ba'zi juftliklarda so'zlar o'rtasida semantik asimmetriya, ya'ni ma'no, funktsiya yoki baho jihatidan nomutanosiblik namoyon bo'ladi [3, 63]. Semantik asimmetriya deganda, so'z juftligining bir elementi boshqasiga nisbatan kuchliroq ta'sir, emotsional yuklama yoki faollik darajasiga ega bo'lishi tushuniladi [4, 172]. Masalan, "hayot - o'lim" yoki "poklik - ifloslik" kabi juftliklarda ikkinchi so'z ko'pincha kuchli emotsional va dramatik ta'sir bilan ishlatiladi. Bu holat, ayniqsa, adabiy uslubda yaqqol namoyon bo'ladi [6, 289]. Semantik asimmetriya tilning faqat leksik sohasigagina xos emas, balki insonning dixotomik fikrlash modeli, kognitiv stereotiplari va madaniy baholash tizimi bilan ham chambarchas bog'liq [7, 73]. Adabiy matnlarda, publitsistikada yoki frazeologiyada so'zlar turli funktsiyalar va yuklamalarga ega bo'ladi. Shunda formal antonim deb qaraladigan juftliklar amalda to'liq qarama-qarshilik funktsiyasini bajarmaydi.

O'zbek tili materiallari asosida olib borilgan kuzatuvlar ham ushbu holatni tasdiqlaydi. Jumladan, "qorong'i - yorug'" juftida "qorong'i" so'zi ko'proq dramatism va intensivlik yuklangan frazalarda faol ishlatiladi, "yorug'" esa kamroq ta'sirga ega [3, 65]. Mazkur holat antonimiyani qaytadan ko'rib chiqish, uni faqat formal struktura sifatida emas, balki dinamik semantik tizim sifatida baholash zarurligini ko'rsatadi [5, 189]. Tilshunoslar ta'kidlashicha, asimmetriya tushunchasi antonimlar tafovutlarini aniqlashda muhim nazariy mezon bo'lib xizmat qiladi, chunki u so'zlarning real kontekstdagi harakatini tahlil qilishga imkon beradi [4, 175].

Ushbu maqolada semantik asimmetriya masalasi o'zbek tilidagi antonim juftliklar misolida tahlil qilinadi. Tahlil korpusli yondashuv, kontekstual funktsiyalar va baholovchi yuklamalar orqali amalga oshiriladi.

Antonimlarning tengsizligi bayon, ta'sir, estetik ifoda va g'oyaviy tuzilish kabi til kategoriyalari bilan bog'liq ekanligi ko'rsatiladi. Maqsad - antonim juftliklar formal tengligi ortida yashiringan asimmetrik munosabatlarni ochish va ularning kognitiv, funktsional va uslubiy xususiyatlarini ochib berishdan iborat.

Maqola nazariy tilshunoslikdagi an'anaviy yondashuvlar (Vvedenskaya, Arutyunova, Novikov) va o'zbek tilidagi tadqiqotlar (Xojiev, Saidov) asosida tafsilotli tahlilni o'z ichiga oladi [1, 18; 3, 64]. Ushbu tahlil nafaqat antonimiyaning nazariy chegaralarini aniqlash, balki uni ta'lim, tarjima va diskurs tahlilida qo'llash imkoniyatlarini ham ochib beradi. Shu bois, semantik asimmetriya masalasini chuqur tahlil qilish zamonaviy lingvistikada muhim amaliy va nazariy ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda antonim juftliklar orasidagi semantik asimmetriyani aniqlash va tasniflash uchun bir necha lingvistik va korpusli usullardan foydalanildi. Ilmiy tahlil asosida kognitiv, funktsional va strukturalist yondashuvlar qiyosiy tarzda qo'llanildi [1, 112]. Tadqiqot ob'ekti sifatida o'zbek tilidagi adabiy va publitsistik uslubdagi 100 dan ortiq turli kontekstlarda uchraydigan antonim juftliklar saralandi. Matnlar zamonaviy elektron korpuslar, jumladan "O'zbek milliy korpusi" va nashr etilgan adabiy to'plamlar asosida tanlandi. Juftliklar beshta toifaga ajratildi: baholovchi, miqdoriy, holatliy, fazoviy va emotsional-konnotativ. Har bir toifa doirasida 10-15 juftlik tanlab olinib, kontekstdagi foydalanish holatlari tahlil qilindi. Har bir antonim juftlik uchun quyidagi parametrlar belgilandi: faollik darajasi (funktsional yuklama), kontekstdagi roli, baholash intensivligi, konnotativ kuch va ishlatilish chastotasi.

Semantik asimmetriya darajasini aniqlash uchun belgilangan mezonlar asosida jadval shaklida baholash usuli qo'llanildi. 0 (simmetrik) dan 3 (kuchli asimmetriya) gacha bo'lgan shkala asosida baholandi. Har bir juftlik uchun umumiy ball hisoblab chiqildi. Masalan, "oq - qora" juftida har ikki so'z formal teng ekanligiga qaramasdan, "qora" so'zi salbiy, keskin, dramatik faollikda ko'proq ishlatilgan, natijada 2.5 ball asimmetriya qayd etildi [2, 135].

Kontekstual tahlilda so'zlar qaysi obrazlar bilan bog'lanayotgani, qanday emotsional yuklamaga ega ekani va muallif tomonidan qanday ma'no bag'ishlanayotgani alohida qayd etildi [4, 172]. Tahlil jarayonida korpusli foydalanish chastotasi ham ko'rildi. Masalan, "umid - noumidlik" juftida "noumidlik" so'zi turli uslublarda (badiiy, publitsistik, ommaviy axborot) tez-tez uchraydi, "umid" esa ko'proq neytral kontekstlarda keladi. Asimmetriya faolligi tildagi baholovchi kuch bilan bog'liq ekanligi Arutyunova va Novikovning semantik tipologiyalariga tayanilgan holda asoslandi [1, 98; 4, 44].

Semantik asimmetriya, shuningdek, so'zning eksplitsit yoki implitsit bahosiga bog'liqligi nuqtai nazaridan ham baholandi. Masalan, "inson - hayvon" juftida ikkinchi so'zdagi baho kuchli va keskin konnotativ bo'lgan [3, 221]. Juftliklar real adabiy va ommaviy matnlardan olingan bo'lib, ulardagi kontrastli ifoda, ta'rif, yoritish tarzi alohida tahlil qilindi. Fe'llar, sifatlar va ismlar orasidagi juftliklar alohida ajratildi. Qisqa-uzun, og'ir-engil, keng-tor kabi fazoviy antonimlar simmetrik ko'rinishga ega

bo'lgan holatlarda ham "engil" so'zi ko'proq ijobiy yuklama bilan ishlatilgan, bu holat kognitiv qabulga bog'liq ekanligi ko'rsatildi [6, 187].

Analiz jarayonida mualliflik uslubi, janr, satrning umumiy bahosi va kontekst turi (neytral, baholovchi, metaforali) ham hisobga olindi. Bu so'zlar o'rtasidagi funktsiyaviy tengsizlikni yaxshiroq aniqlashga yordam berdi. Tadqiqot natijalarini hisoblash va taqqoslash uchun jadvallari foydalanish matritsalarini, reyting shakllari va ball yig'inlaridan tashkil topgan tizimli usul qo'llanildi. Umumiy hisobda 100 ta juftlikdan 72 tasida 1 balldan ortiq asimmetriya qayd etildi, 28 tasida simmetrik yoki 0.5 balldan kam farq kuzatildi. So'zlarning kontekstda faollik darajasi, emotsional ta'siri va baholash yuklamasi ularning antonim juftlikdagi "markaziy" yoki "periferik" pozitsiyasiga ta'sir qilgani qayd etildi [7, 73]. Shu asosda antonimiyadagi semantik asimmetriya real va tizimli hodisa sifatida baholandi. Tahlillar natijalari natija va muhokama qismlarida tavsif qilinadi.

NATIJALAR

Olib borilgan tahlillar natijasida antonim juftliklarda semantik asimmetriya mavjud ekani to'liq tasdiqlandi. Saralangan 100 ta antonim juftlikdan 70 dan ortig'ida ma'no, faollik va kontekstual ta'sir jihatidan tengsizlik aniqlandi. Baholovchi antonimlarda, xususan "gunoh - savob", "yaxshi - yomon" kabi juftliklarda "gunoh" va "yomon" so'zlari kuchli emotsional yuklama bilan faolroq ishlatilgan [1, 98]. Bu holat kontekstda salbiy ma'noning ta'sirchanligini ko'rsatadi. Fazoviy antonimlar ("keng - tor", "baland - past") formal jihatdan simmetrik bo'lgan bo'lsa-da, kontekstual tahlilda "keng" va "baland" so'zlari ijobiy yuklama bilan, "tor" va "past" so'zlari esa neytral yoki salbiy fonda uchragan [2, 133]. Semantik jadvallar orqali baholashda har bir juftlik 0 dan 3 gacha bo'lgan ball tizimida baholandi. Juftliklarning 60%ida 1.5 balldan ortiq farq qayd etildi. Masalan, "inson - hayvon" juftida "inson" so'zi ko'pincha umumiy tushuncha sifatida ishlatiladi, "hayvon" esa turli hollarda salbiy ma'no, haqorat yoki ziddiyat belgisi sifatida namoyon bo'lgan [3, 221].

Adabiy korpus tahlilida "yurak - tosh" juftida "yurak" ma'naviy, insonparvarlik ramzi sifatida kelsa, "tosh" so'zi ko'proq befarqlik, ruhiy sovuqlik yoki zahmat ramzi sifatida faol bo'lgan [4, 176]. Fe'llar asosidagi antonimlarda ("boshlamoq - to'xtamoq", "ochmoq - yopmoq") simmetriya yuqori darajada saqlangan. Biroq "ochmoq - to'smoq" yoki "kechirish - jazolash" kabi juftliklarda faollik va baho tengsizligi aniqlangan. Sinonim-antonim yo'nalishli semantik munosabatlar tahlilida ham so'zlar orasidagi asimmetrik dinamika qayd etildi. Xususan, "muqaddas - harom" juftida "harom" so'zi ko'proq salbiy konnotatsiya bilan kuchli ta'sir qiluvchi birlik sifatida namoyon bo'lgan [5, 189].

Asimmetriya ko'rsatkichlari korpusdagi ishlatish chastotasiga ham bog'liq. "noumidlik" so'zi "umid" ga nisbatan ko'proq dramatik kontekstlarda uchragani qayd etildi. Korpusli tahlilda fazoviy antonimlar neytral vazifada ko'proq simmetriklik

namoyon qilgan, lekin kontekstda ijobiy yuklamali soʻzlar faolroq ishlatilgan. “Keng” soʻzi “tor” ga nisbatan koʻproq ijobiy kontekstda uchragan [6, 187]. Har bir antonim juftlikda taʼsir darajasi, estetik yoki baholovchi funktsiyasi, kontekstdagi maqomi tahlil qilindi. SHu asosda “markaziy” va “periferik” soʻz maqomi belgilandi. Qisman simmetrik, lekin emotsional faolligi har xil boʻlgan soʻzlar – “chiroyli - xunuk”, “bahaybat - mayda” kabi juftliklar orqali ham asimmetriya namoyon boʻldi. Semantik jadvallar asosidagi natijalar shundan dalolat berdiki, kontekstual taʼsir koʻrsatuvchi soʻzlar, odatda, qarama-qarshi juftlikda faolroq yuz beradi. Yaʼni, bir soʻz shunchaki muqobil emas, balki semantik markazga aylangan boʻladi. Eng yuqori asimmetriya ballari “botil - haq”, “iflos - pok”, “qorqoq - mard” kabi juftliklarda qayd etildi. Bunda salbiy soʻzlar kuchli emotsional baho va taʼsirning asosiy tashuvchisi boʻlgan [1, 113].

Tahlil davomida antonim juftliklardan birining muallif nutqida taʼrifni qurishda markaziy vazifani bajarayotgani aniqlandi. Ikkinchi soʻz esa faqat muqobil funktsiyada qolgan. Semantik asimmetriya holatlari koʻpincha adabiy uslub, dramaturgiya, psixologizm bilan bogʻliq frazalarda koʻp uchraydi. Bu holat leksik qobiliyat bilan emas, balki estetik va baholovchi niyat bilan bogʻliq ekanligi aniqlandi [7, 73]. SHu sababli, formal antonimiya tasnifi real kontekstda hamisha ishlamasligi, unda soʻzlarning voqeiy rolini hisobga olish zarurligi aniq tasdiqlandi.

MUHOKAMA

Olib borilgan tahlillar shuni koʻrsatdiki, antonim juftliklar oʻrtasidagi semantik asimmetriya nazariy tilshunoslikda hanuz toʻliq tadqiq etilmagan muhim muammolardan biridir. Formal tenglik ortidagi funktsiyaviy nomutanosiblik tilning dinamik tabiati bilan bogʻliq. Semantik asimmetriyaning namoyon boʻlishi insonning baholovchi fikrlashi, maʼno yaratishi va ijtimoiy-mənaviy yuklamalarga bogʻliqligi bilan tushuntiriladi [1, 106]. Yaʼni, soʻz maʼnosi faqat lugʻatda emas, balki ijtimoiy kontekstda ham shakllanadi. Baʼzi antonimlar kontekstda teng huquqli deb koʻrinsa-da, biri kuchli taʼsirchanlikka ega boʻlib, “markaziy maʼno” vazifasini bajaradi, ikkinchisi esa faqat fondagi muqobil sifatida xizmat qiladi [2, 133]. Masalan, “qora” soʻzi “oq” ga nisbatan koʻproq dramatik, metaforali va salbiy kontekstlarda faol boʻladi, bu esa uning taʼsir darajasini yuqori qiladi [5, 189].

Arutyunova taʼkidlaganidek, tildagi baholovchi elementlar kognitiv jarayonlarni boshqaradi va reallikni tushunishga taʼsir qiladi [1, 102]. Shu jihatdan, “yomon - yaxshi” juftida “yomon” soʻzining taʼsiri koʻproq namoyon boʻladi. Fazoviy va miqdoriy antonimlar semantik jihatdan simmetrik deb qaralsa-da, kontekstda ular orasida ham asimmetriya namoyon boʻladi. “keng - tor” juftida “keng” ijobiy, “tor” esa salbiy emotsional bahoga ega boʻlib ishlatiladi. Semantik asimmetriya - bu soʻzlar oʻrtasidagi maʼno farqi emas, balki ularning kontekstdagi faollik darajasi, emotsional taʼsiri va baholovchi yuklamalari bilan bogʻliq munosabatdir. Oʻzbek tilidagi real kontekstlarda salbiy yoki keskin soʻzlar koʻpincha kuchli intonatsiya, metafora va

dramatizm bilan ishlatiladi. Bu xolat “noumidlik - umid”, “jazo - kechirish” kabi juftliklarda namoyon bo‘ladi. Kognitiv nuqtai nazardan, odamlar kuchliroq emotsional yuklamaga ega so‘zlarni tezroq qabul qiladi, shu bois “hayvon” so‘zi “inson”ga nisbatan salbiy, lekin ta’sirchanroqdir [3, 221].

Antonim juftliklardagi funksional tengsizlik ko‘pincha ijtimoiy normalar, tarbiya va madaniy stereotiplar bilan shakllanadi. Masalan, “tazavvur - haqiqat” juftida “haqiqat”ning yuklamasi “tazavvur”ga nisbatan ko‘proq faol. Semantik jadvallar orqali aniqlangan ball farqlari so‘zlar o‘rtasidagi ta’sir kuchini sifat jihatidan emas, balki vazifaviy jihatdan baholash imkonini berdi. Bunday yondashuv leksikologiyani faqat nomlar tizimi sifatida emas, balki ma’no harakati tizimi sifatida anglashga yordam beradi. Bu fikr Novikov va Vvedenskaya tadqiqotlarida ham asoslangan [4, 144].

Tahlildan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, so‘zlar formal jihatdan juft bo‘lsa-da, ma’no jihatidan teng emas. Bu esa lug‘atchilar, tarjimonlar va til o‘qituvchilari uchun katta nazariy ahamiyatga ega. Asimmetriya holatlari adabiy matnlardagi estetik ta’sir mexanizmlarini tushinishda muhim o‘rin tutadi. Muallif ba’zan markaziy g‘oyani aynan kuchliroq yuklangan antonim orqali ochadi. Funksional yuklama antonim juftlikdagi bir so‘zni markazlashtirib, ikkinchisiga faqat “qarshi tasvir” vazifasini beradi. Bu esa so‘zning real ta’sirini belgilaydi.

Ta’limda antonimiyani faqat qarama-qarshi ma’no deb o‘rgatish, talabalarni ma’no jarayonidagi simmetriyadan uzoqlashtiradi. Real kontekstda bunday tenglik kam uchraydi. Metodik jihatdan semantik asimmetriyani o‘rgatish so‘zlarning emotsional ta’siri, baho yuklamasi va metafora bilan bog‘liq faollik darajasini tushinishga imkon yaratadi. Shu sababli, antonimiyadagi asimmetriyani nazariy va amaliy tilshunoslik, kognitiv psixologiya va madaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan kompleks o‘rganish zarur. Bu tushuncha nafaqat til bilimlarini chuqurlashtiradi, balki ijodiy, estetik, ta’sirli nutq yaratish jarayonida ham asosiy vazifani bajaradi.

XULOSA

Antonimlarda semantik asimmetriyaning mavjudligi tilshunoslikdagi an’anaviy tenglik nazariyalarini qayta ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Formal juftliklar real kontekstda faollik, baho va ta’sir darajalari jihatidan teng bo‘lmasligi mumkin. Olib borilgan tahlilda 100 ta antonim juftlikdan 70 dan ortig‘ida kontekstual va emotsional tengsizlik holatlari aniqlandi. Bu tildagi ma’no tizimida funktsiyaviy markaz va periferiya munosabati mavjudligini ko‘rsatadi. Semantik asimmetriya, ayniqsa, baholovchi va konnotativ so‘zlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, “harom - muqaddas”, “iflos - pok” kabi juftliklarda salbiy so‘zlar kuchliroq ta’sirga ega [5, 189]. Fazoviy va miqdoriy antonimlarda simmetriya yuqori bo‘lsa-da, kontekstda “baland”, “keng” kabi so‘zlar ijobiy baho bilan, “tor”, “past” so‘zlari esa neytral yoki salbiy baho bilan kelgan [2, 133].

Asimmetriyaning sabablari kognitiv mexanizmlar, ijtimoiy yuklamalar va lingvokultur faoliyat bilan bog'liq. Inson dunyoqarashining binar strukturasida salbiy so'zlar diqqatni ko'proq jalb qiladi [1, 106]. Antonim juftliklardagi ta'sir darajasi so'zning kontekstdagi rolini belgilaydi. Shu sababli, har bir juftlikni faqat qarama-qarshi ma'no deb emas, balki funktsiyaviy pozitsiyaga qarab tahlil qilish kerak.

Bu maqolada qo'llangan jadvalli baholash, korpusli tahlil va emotsional yuklama tahlili ana shunday funktsional tengsizlikni aniqlashda samarali bo'ldi. Natijalar ko'rsatdiki, semantik asimmetriya leksik kategoriya emas, balki kompleks ma'no-baholovchi tizim bo'lib, u fikrni ifoda etishda ham, tushunishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu tadqiqot antonimiyaning chuqurroq ilmiy anglashini ta'minlaydi va uni ta'lim, tarjima, diskurs tahlillarida qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi. Semantik asimmetriya nazariyasi tilshunoslarga real kontekstlarda so'zlarning faollik darajasini baholash, ijtimoiy ta'sirini aniqlash va ma'no yaratish jarayonini tahlil qilishda katta yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. - М.: Языки русской культуры, 1998. - 896 с.
2. Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. - Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1982. - 176 с.
3. Саидов А. Ўзбек тилида лексик маъноларнинг қарама-қаршилиги. - Т.: Фан, 2005. - 190 б.
4. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке: семантический анализ противоположности в лексике. - М.: Наука, 1973. - 246 с.
5. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: оценка, событие, факт. - М.: Наука, 1988. - 339 с.
6. Хожиев А.Ў. Ўзбек тили лексикологияси. - Т.: Ўқитувчи, 1981. - 312 б.
7. Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка. - М.: Русский язык, 1978. - 168 с.